

НОРАСМИЙ СЕКТОРНИНГ АҲОЛИ УНУМЛИ ВА МАҲСУЛДОР БАНДЛИГИГА САЛБИЙ ТАЪСИРЛАРИНИ СЎНДИРИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Рахматуллаева Ш.Х.

*ТДИУ Инсон ресурсларини бошқариш
кафедраси катта ўқитувчиси*

Аннотация: Ушбу мақолада глобаллашув шароитида аҳолининг унумли ва маҳсулдор бандлигини оширишда норасмий секторнинг таъсирини сўндириш бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижалари акс эттирилган. Унда унумли ва маҳсулдор бандлик, ишсизлик ва камбағаллик таъсир доирасида иш билан бандлик масалалари бўйича тадқиқот натижалари, таҳлиллар ва улар натижасида аҳолининг унумли ва маҳсулдор бандлигини ошириш бўйича ишлаб чиқилган тавсиялар ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: аҳоли бандлиги, норасмий сектор, камбағаллик, иш билан бандлик, камбағаллик, меҳнат бозори, ишсизлик, Covid-19

Кириш. Ривожланаётган мамлакатларда камбағалларнинг қарийб тўртдан уч қисми хоҳ қишлоқ хўжалигида бўлсин, хоҳ қишлоқ хўжалигида бўлмаган ишларда бўлсин, қишлоқларда яшайдилар ва аксарият ҳолларда расмий ёки уюшган иқтисодиёт чегараларидан ташқарида бўлган фаолият билан шуғулланадилар. Шаҳар жойларда камбағаллар, умуман олганда, норасмий иқтисодиётда бир қатор фаолият билан шуғулланадилар. Шундай қилиб, камбағалликни қисқартириш стратегияси қишлоқ хўжалиги, фаолиятнинг бошқа турлари ва шаҳардаги норасмий иқтисодиётни эътиборсиз қолдириш тавсия этилади.

Бироқ, норасмий секторда банд бўлганларни камбағаллар сони билан тенглаштириш ўринли эмас. Камбағаллик норасмий иқтисодиётнинг ўсиши учун масъул бўлган асосий омиллардан бири бўлса-да (айниқса қишлоқ хўжалиги бўлмаган ва шаҳар норасмий секторларида), ушбу сегментнинг кўплари муносиб даромад олишмоқда. Шунинг учун, камбағаллар жалб қилинган норасмий иқтисодиёт сегментларини аниқлаш жуда муҳимдир. Шу нуқтаи назардан, қишлоқ хўжалигида камбағалликнинг энг юқори даражаси ерсиз ишчилар ва деҳқон хўжаликларида банд бўлганлар орасида учрайди. Қишлоқ хўжалигидан ташқарида норасмий даромад бандлик ҳолатига қараб камаяди: ўз-ўзини иш билан банд қиладиганлар, якка тартибдаги тадбиркорлар, оилавий тадбиркорлар, касаначилик билан банд бўлган ҳунармандалар, норасмий ва тасодифий иш ҳақи олувчилар шулар жумласидандир.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг маълумотномалари ва бошқа тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади.

Тадқиқотда тизимли таҳлил, қиёсий таҳлил, макроиқтисодий таҳлил, гуруҳлаш, эксперимент, декомпозиция, адаптив усуллар, инновацион ва

интеграцион ёндашувлар, ёшлар ишсизлигини камайтириш бўйича халқаро тажрибалар таҳлили ва апробациясидан фойдаланилди

Тадқиқот натижалари. Бундан ташқари, иқтисодиётнинг норасмий секторида банд бўлиш ва камбағаллик ўртасидаги муносабатлар эркакларга қараганда аёлларга кучлироқ таъсирга эга. Иқтисодиётнинг норасмий секторида аёллар нафақат эркакларга қараганда кўпроқ фоизга эга, балки аёллар тирикчилик соҳасида ёки вақтинча иш ҳақи олувчилар ёки уй ишларида ишлайдиган кам даромадли сегментларда кўпчиликни ташкил этади.

Камбағал кишиларнинг камбағаллик таъсир доирасидан тез ва осон чиқиб кетиш йўли ҳам норасмий сектор ҳисоблансада, ушбу мақолада норасмий секторнинг аҳоли унумли ва маҳсулдор бандлигига салбий таъсирларини сўндириш имкониятлари ҳақида таҳлил ва мулоҳазалар юритилади.

Сўнгги йилларда норасмий секторда бандлик ва уни легаллаштириш йўналишида кўплаб хорижий ва маҳаллий институт олимлари томонидан атрофлича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Иқтисодиётнинг норасмий сектори ҳамда ундаги аҳоли бандлиги масалаларида академик Қ.Х.Абдурахмонов, Д.Р.Ахмадеев, Б.А.Мусаев, М.Кастельс, А.Портес, Эрнандо де Сото, Ф.Слонимчук, Е.Я.Варшавская, И.В.Доновалар томонидан ўрганилган.

Норасмий иқтисодиёт минтақадаги норасмий бандлик даражасининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга боғлиқ [Д.Р.Ахмадеев, 2014].

Норасмий бандлик янги иқтисодий укладнинг шаклланишидаги зарурий шартлардан бири бўлиб, унинг пайдо бўлиши ва ортиб боришининг асосий сабаби сифатида меҳнат ресурсларининг қишлоқ хўжалиги ҳамда саноат тармоқларидан хизмат кўрсатиш соҳаларига кўчиб ўтади [Б.А.Мусаев, 2017].

Норасмий иқтисодий фаолиятга структуралистик ёндашувнинг дастлабки кўриниши сифатида уни айтиш мумкинки, норасмий фаолият турларининг мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ушбу кўриниш функционал таснифларга эга [М.Кастельс ва А.Портес, 2003].

Норасмий бандлик даражасини пасайтиришда солиқ тизимидан самарали фойдаланиш [Ф.Слонимчук, 2011] муҳим, бироқ алоҳида мамлакатларда норасмий бандликнинг юзага келиш сабаблари ва унинг оқибатларини назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилиш [Е.Варшавская ва И.Донова, 2012] талаб этилади.

Маълумки, 15-Меҳнат Статистикаси Халқаро Конференциясида (МСХК) таклиф қилинган концептуал асос корхонага асосланган норасмий сектор контсепциясини ва норасмий иш жойига асосланган норасмий секторда иш билан бандликнинг умумий контсепциясини бирлаштирди.

Таҳлиллар. Ушбу конференция қарорига биноан норасмий бандлик қуйидаги иш ўринларини ўз ичига олган:

- ўзини ўзи иш билан банд қилганлар ёки норасмий секторда ўз корхоналарига эга бўлган иш берувчилар (3 ва 4-катаклар);

- расмий ёки норасмий сектор корхоналарида ишлашдан қатъи назар, иш ҳақи тўланмаган оилавий ишчилар (1 ва 5-катаклар);

- расмий ва норасмий сектор корхоналаридаги норасмий иш жойларида ёки уй хўжаликларида ишлаётган маош асосида ишлаётганлар ходимлар (2, 6, 10-катаклар);

- норасмий ишлаб чиқариш пудратчилари аъзолари (8-катаклар);

- фақат ўзларининг охирги истеъмоллари учун товарларни ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган ўз-ўзини иш билан банд қилган уй хўжаликлари (9-катак).

17-МСХКга мувофиқ, агар ходимлар меҳнат қонунчилиги, солиққа тортиш, ижтимоий муҳофаза қилиш (йиллик таътил, касаллик таътиллари ва ҳ.к.) кабилар рўйхатидан ўтмаган яширин иш жойлари билан боғлиқ корхонада, уй хўжалигида қисқа муддатли иш билан банд ходимлар норасмий иш билан банд деб ҳисобланади.

Қуйидаги концепция асосида қуйидаги гуруҳларни олиш мумкин:

- норасмий секторда бандлик (3-8-катаклар);

- норасмий сектордан ташқари норасмий бандлик (1-2, 9-10-катаклар);

- норасмий бандлик (1-6, 8-10-катаклар).

Шундай қилиб, ҳозирги даврда норасмий бандликни баҳолаш мезонлари шакллантирилди.

Норасмий иш билан бандлик мақомига кўра ва ушбу касбнинг асосий ёки иккинчи даражали бўлишидан қатъий назар, қуйидагилар киради:

- ўз-ўзини иш билан банд қиладиган ёлланма ходимлар ёки иш берувчилар;

- норасмий ишлаб чиқариш пудратларининг аъзолари;

- иш ҳақи тўланмайдиган оилавий ишчилар;

- хусусий томорқада ишлайдиганлар, фақат ўз истеъмоли учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарадиганлар;

- расмий ёки норасмий сектор корхоналарида, якка тартибдаги тадбиркорликда ёки деҳқон (фермер), уй хўжаликларида ёлланиб ишлайдиган ишчилар, агар уларнинг иш жойи қуйидаги мезонлардан камида биттасига жавоб берса:

- оғзаки келишув асосида қабул қилинган;

- иш берувчи ижтимоий суғурта бадалларини тўламаса;

- маош тўланадиган тиббий таътил олиш ҳуқуқи йўқ;

- ҳар йили тўланадиган меҳнат таътилига ҳақ тўланмайди.

1-жадвал

Норасмий иш билан бандликнинг концептуал асослари*

	Бандлик ҳолатига кўра,							
	Ўзини ўзи банд қилганлар		Иш берувчилар		Ҳақ олмай ишлайдиган оилавий ишчилар	Ёлланма ишчилар		Ишлаб чиқариш кооперативлар и
	норасмий	расмий	норасмий	расмий		норасмий	расмий	
Расмий сектор корхоналари					1	2		
Норасмий сектор корхоналари*	3		4		5	6	7	8
Уй хўжаликлари**	9					10		
* ҳақ тўланадиган уй ишчилари ишлайдиган уй хўжаликлари бундан мустасно (15-МСХК томонидан келишилган),								
** ўзларининг охири истеъмоли учун товар ишлаб чиқарадиган уй хўжаликлари ва пуллик уй ишчилари ишлайдиган уй хўжаликлари.								
	- ишлаб чиқариш бирлигининг маълум бир турида таърифи бўйича мавжуд бўлмаган иш жойлари / иш жойлари							
	- расмий иш майдони / иш жойи							
	- норасмий ишларнинг / иш жойларининг ҳар хил турлари							

*Манба: 15- ва 17-Меҳнат Статистикаси Халқаро Конференциялари

Норасмий меҳнат бозорларининг асосий элементлари қуйидагилар:

1) норасмий меҳнат бозорлари субъектлари (талаб) расмий ва норасмий равишда қонунийлаштирилган иш берувчилар ёки уларнинг вакиллари ва норасмий асосда иш излаётган одамларни (таклиф) ўз ичига олади;

2) норасмий меҳнат биржалари, хуфиёна рекрутинг компаниялари;

3) меҳнат шартномаларини тузишнинг оғзаки (ёзма эмас) хусусияти.

Шунинг учун ҳам ҳукумат камбағал кишиларнинг норасмий ишдаги меҳнат сифатини оширишда касбий таълим ва қайта тайёрлаш ва малака ошириш тизимини яхшилаш зарур. Бундан ташқари, норасмий иш билан банд кадрлар ижтимоий таъминотини кенгайтириш ва уларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш учун замонавий стратегиялар зарур.

Норасмий меҳнат бозори субъектларининг асосий хусусиятларини очиб беришда, шуни таъкидлаш керакки, бир томондан, улар расмий равишда қонунийлаштирилган хусусиятга эга бўлган корхоналар

томонидан ҳам, норасмий, хуфиёна бизнес субъектлари томонидан ҳам (кўп ҳолларда) намойиш этилиши мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, норасмий меҳнат бозорининг элементларидан бири - бу иш берувчиларни соя жалб қилиш компаниялари. Ушбу компаниялар, аксарият ҳолларда норасмий равишда рўйхатдан ўтган ташкилий тўплам шаклида тақдим этилган бўлиб, баъзи қурилиш ташкилотлари, табиатан тўлиқ қонуний бўлган корхоналар томонидан қўлланилади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, норасмий меҳнат бозорлари меҳнат шартномаларини тузишнинг оғзаки (оғзаки) хусусияти билан ажралиб туради. Меҳнат шартномасининг тури ушбу бозор расмий ёки норасмий бўлишидан қатъи назар, асосий характеристикадир.

Норасмий меҳнат бозорларининг яна бир муҳим хусусияти бу уларнинг хилма-хиллиги. Кўпгина ҳолларда, улар қонуний равишда ишлайди, аммо бошқа қисқартма остида. Хусусан, кўплаб оммавий ахборот воситалари (газеталар, журналлар, веб-сайтлар) баъзи бир иш турлари учун талаб ва таклиф тўғрисидаги маълумотларни нашр этадилар.

Ҳар қандай мамлакатда аҳолининг унумли ва маҳсулдор бандлигига таъсир этувчи омиллар кўлами мамлакатдаги ички ва ташқи таъсир даражаларидан келиб чиқадиган хусусиятларга асосланади.

Бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатлардаги салбий ҳодиса ишчиларга иш ҳақини ўз вақтида тўламаслик амалиёти бўлиб, у инфляция ва ишлаган пулларнинг қадрсизланиши шароитида аҳоли даромадлари даражасининг пасайишига олиб келади.

Иш билан банд бўлган ҳолда камбағаллик таъсир доирасига тушиб қолиш ҳолатларининг пайдо бўлишига асосан, иш ҳақи миқдори ва доимий меҳнат даромадлари ҳамда меҳнат шароитлари етарли эмаслигини сабаб қилиб кўрсатиш мумкин. Аксинча, ишсизлар ёки иқтисодий нофаол аҳоли таркибига кирмаганларнинг камбағаллик таъсирига тушиши асосан, мос равишда ишга жойлашиш имкониятларининг етишмаслиги ва ижтимоий ҳимоянинг етарли эмаслиги билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Иқтисодиётнинг расмий секторида иш билан банд камбағалликни вужудга келиш сабаблари ва омилларини аниқлаш мураккаб ҳисобланмайди. Чунки, расмий секторда иш билан банд бўлганларнинг уй хўжаликлари умумий даромадлари ҳақидаги маълумотлар, расмий секторда иш билан банд бўлганларнинг иш ҳақи ва бошқа даромадлари бўйича аниқ статистик маълумотлар ҳамда сўровномалар асосида шакллантириш мумкин.

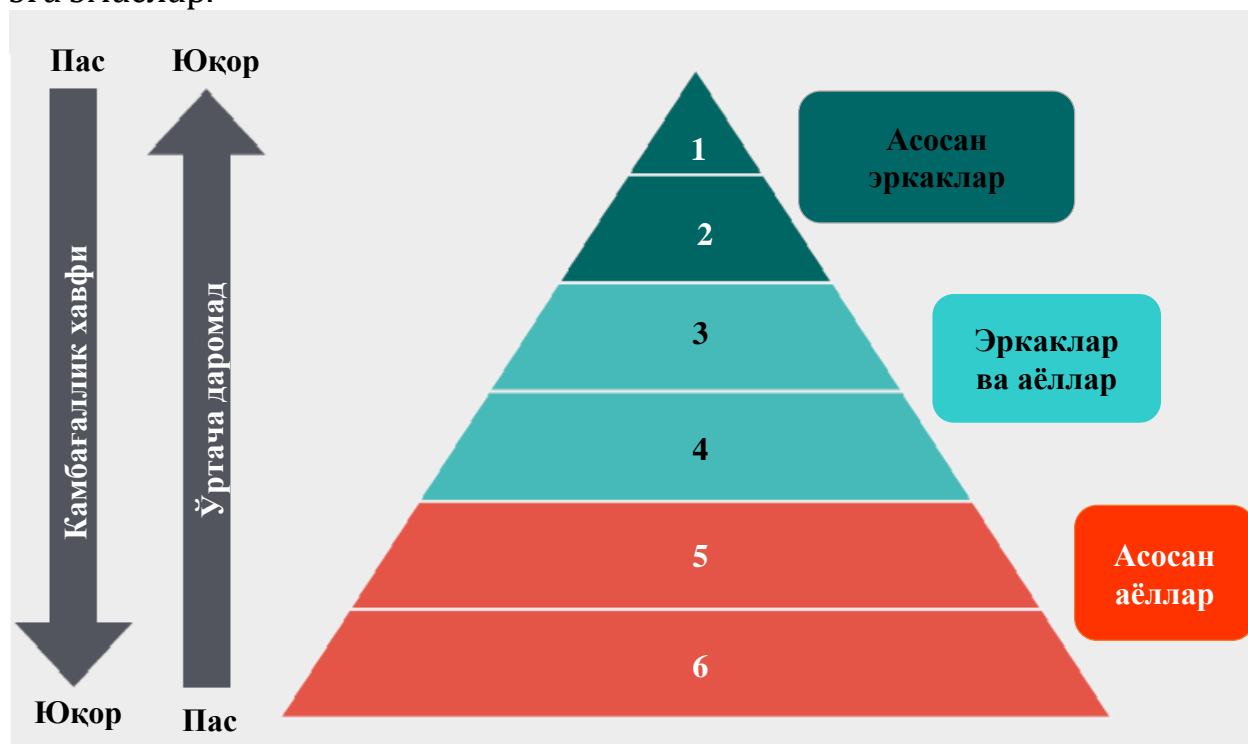
Камбағаллик қисқартириш йўлидаги ижтимоий-иқтисодий ислохотларда норасмий бандлик нафақат муҳим, балки доимий ва ҳатто рағбатлантиришни талаб этади. Солиқлардан қочиб, норасмий фаолият кўрсатиб келаётган иш берувчилар учун иш ўринларини яратиш расмий секторга қараганда анча енгил ва муаммосиз ҳисобланади.

Агар аҳоли даромадларининг асосий қисмини иш билан бандликдан келишини тахмин этилса, унда норасмий секторда иш билан банд бўлганларнинг камбағалликка тушиш хавфи, ўртача даромадлар ва жинс таркиби бўйича тадқиқотлар асосида ишлаб чиқилган пирамидада ўз аксини топган (**1-расм**).

Иқтисодиётнинг норасмий секторида иш билан банд камбағалликни вужудга келиш сабаблари ва омиллари аниқлаш бироз мураккаб ҳисобланиб, норасмий секторда иш билан банд бўлганларнинг уй хўжалиги умумий даромадлари ҳақидаги маълумотлар сўровномалар ва ихтиёрий декларациялар асосида шакллантирилиши ноаниқликларга сабаб бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, норасмий иқтисодиёт муаммолари ва унинг ажралмас қисми сифатида норасмий бандлик янги минг йилликнинг бошларида халқаро даражага кўтарилди. Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) томонидан 2002 йилда ўтказилган халқаро конференцияда муҳокама қилиш учун қабул қилинган “Муносиб меҳнат ва норасмий иқтисодиёт” маърузасида норасмий бандлик турларини белгилаш таклиф қилинган. Ушбу ҳисоботга кўра, норасмий бандлик норасмий секторда бандликни ва норасмий бандликнинг бошқа турларини (яъни норасмий сектордан ташқари норасмий бандликни) ўз ичига олган.

Норасмий иш, айниқса, ўз-ўзини иш билан банд бўлганлар орасида кенг тарқалган бўлиб, уларнинг 85 фоизи шу тартибда ишлайди¹. Норасмий ўз-ўзини иш билан шуғулланадиган ишчилар ва иқтисодий бирликлар, шунингдек норасмий иш берувчилар бизнеси одатда қонуний эътирофга эга эмаслар.

¹ International Labour Office (ILO). 2018a. Women and men in the informal economy: A statistical picture, third edition (Geneva).

Бунда:

1 – Норасмий иш берувчилар

2 – Маош асосида норасмий секторда доимий бандлар

3 – Норасмий секторда ўзини ўзи банд қилувчилар

4 – Маош асосида норасмий секторда вақтинча бандлар

5 – Норасмий сектордаги ишлаб чиқаришда бандлар ва норасмий касаначилар

6 – Оилавий ишларда меҳнатига ҳақ олмасдан меҳнат билан банд шахслар

1-расм. Иқтисодиётнинг норасмий секторда иш билан банд бўлганларнинг ўртача даромадлари, камбағалликка тушиш хавфи ва жинс таркиби пирамидаси¹

Норасмий сектор унумли ва маҳсулдор банд аҳоли сонини расман оширишда салбий таъсир этувчи омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Бундан ташқари, улар кўпинча солиқ мажбуриятларини бажармайдилар ва тижорат шартномалари бўйича музокаралар олиб боришда ва молиявий манбаларга, бозорларга ёки мулкка киришда жиддий қийинчиликларга дуч келишади. Ишчи кучи ва ходимларнинг катта қисми норасмий ишда, демак, уларнинг меҳнат муносабатлари қонунчиликда ёки амалда миллий меҳнат қонунчилигига, даромад солиғига, ижтимоий ҳимояга ёки муайян имтиёзлар олиш ҳуқуқига бўйсунмайди. Ва ниҳоят, ишга ҳисса қўшадиган барча оилавий ишчилар таърифи бўйича норасмийдирлар: шунинг учун улар алоҳида тоифадаги ишчилар билан биргаликда норасмийлик билан ёнма-ён келадиган барча иқтисодий ва ижтимоий муаммоларга нисбатан заифдирлар.

Умуман олганда, расмий меҳнат бозори асосан турли минтақавий даражадаги иш билан таъминлаш хизматлари томонидан намоиш этилиши мумкин. Айнан, бандлик хизматларида иш қидириш ва таклиф қилишни расмий рўйхатдан ўтказиш, ишсиз фуқаролар учун суғурта тўловларини, жамоат ишларини ўтказиш бўйича чора-тадбирларни, ишчи кучини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун турли хил курсларни ташкил этишни энг объектив ҳисоблаш имконини беради.

Норасмий бандликнинг меҳнат бозоридаги ўрни зиддиятли. Бир томондан, норасмий бандлик қуйидаги оқибатларга олиб келади: меҳнат муносабатларининг деформацияси, меҳнат ҳуқуқларининг бузилиши эҳтимоли, давлат бюджетига ижтимоий тўловлар ва солиқ йиғимлари тушуми камайиши шулар жумласидандир.

Норасмий иш билан бандлик меҳнат бозорида ҳам ижобий рол ўйнайди. Биринчидан, норасмий бандлик ҳақиқий ишсизликни камайтиришга ва меҳнат бозоридаги кескинликни камайтиришга ёрдам беради.

¹ Chen, M., Vanek, J. and Heintz, J. 'Informality, Gender and Poverty: A Global Picture' Economic and Political Weekly, 2006. 41.121: 41, 121, 2131-2139.

Кўпгина ривожланаётган давлатларда расмий ишсизлар орасида норасмий иш билан таъминланганлар улуши иш билан банд бўлганларга қараганда юқори бўлади. Чунки, бу аҳолига даромад олиш имкониятини беради. Мунтазам равишда норасмий иш билан шуғулланадиганлар ўртача иш ҳақи расмий равишда ишлаётганларга қараганда бир оз кўпроқ. Яна бир жиҳати шундаки, норасмий бандлик меҳнат бозорида рақобатнинг ривожланишига ҳисса қўшади.

Расмий ва норасмий меҳнат бозорлари ўртасидаги энг ёрқин фарқни, бизнинг фикримизча, Статистика қўмитаси (бюролари) томонидан рўйхатдан ўтган ишсизлар ва норасмийларнинг расмий даражасини таққослашда кўриш мумкин.

Унумли ва маҳсулдор бандлик ҳамда унинг тақчиллигини ҳисоблашда норасмий сектордаги аҳоли бандлиги кўрсаткичлари ҳолатни холис баҳолашда тўсқинлик қилади.

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, норасмий бандлик кам даромадли ва камбағаллик тузоғига тушиш эҳтимоли юқори бўлган ҳолда ишлайди.

Маълумотлар, бир томондан, норасмий сектор билан даромад, камбағаллик ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро боғлиқликни кўрсатиши мумкин бўлса, иккинчи томондан, аниқ таъсир алоқаси олдиндан тахмин қилинади. Бунинг сабаби шундаки, норасмий мақом бошқа шахсий ва қатъий хусусиятлар билан жуда боғлиқдир, улар ўзлари кам даромад ва паст маҳсулдорлик билан боғлиқ (масалан, тажрибасиз ва паст малакали ишчилар ва капитал етишмовчилиги бўлган микрофирмалар).

Унумли ва маҳсулдор бандликни рағбатлантиришда имконияти чекланган мамлакатларда норасмий бандлик камбағалликни камайтириш воситаси ва ижтимоий хавфсизлик тармоғи сифатида ишлайди. Чунки, камбағаллик таъриси доирасидагилар учун янги иш ўринлари яратиш ёки ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш механизмлари ишламаслиги, норасмий секторда бандликни ошишига замин яратади.

Адабиётлар рўйхати

1. Chen, M., Vanek, J. and Heintz, J. 'Informality, Gender and Poverty: A Global Picture' *Economic and Political Weekly*, 2006. 41.121: 41, 121, 2131-2139.

2. Абдурахмонов Қ.Х.. *Меҳнат иқтисодиёти: Назария ва амалиёт. Дарслик.* -Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Fan» нашриёти давлат корхонаси, 2019. 592б.

3. Мирзакаримова М., Олимжонова Ш. *Норасмий бандлик ва уни легаллаштириш масалалари / Иқтисод ва молия. 2014 й. № 12. – 52-б.*

4. Де Сото Эрнандо. *Иной путь. Невидимая революция в третьем мире.* –М.: Catallaxy. 1995. 7. Олейник А. *Институциональная экономика: Учебное пособие.* М: ИНФРА-М. 2000.

5. Slonimczyk F. *The effect of taxation on informal employment: Evidence from the Russian flat tax reform / Research in Labor Economics // Informal Employment in Emerging and Transition Economies / Ed. by H. Lehmann, K. Tatsiramos. –2011. Bingley, Emerald Group Publishing Limited, vol. 34, pp.55–99.*

6. Гимпельсон В.Е., Зудина А.А. *«Неформалы» в российской экономике: сколько их и кто они? –М.: Изд. дом ВШЭ. –2011.*